

دین و اخلاق

بررسی گونه‌های وابستگی اخلاق به دین

جواد دانش

www.ketab.ir

پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی

دین و اخلاق

بررسی مکونه‌های وابستگی اخلاق به دین

جواد دانش

- ناشر: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
- وابسته به دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم
- تهیه: پژوهش‌کننده فلسفه و کلام اسلامی
- سرویراستار: حمیدباقر انصاری
- ویراستار: علی‌اکبر عزیزی
- چاپ: چاپخانه مؤسسه انتشارات
- چاپ اول: زمستان ۱۳۹۲
- شمارگان: ۱۴۰۰
- قیمت: ۱۷۰۰۰ تومان
- عنوان: ۲۶۶ مسلسل: ۴۴۷

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: قم، خیابان شهداء (صفائی)، کوچه آمار، پلاک ۴۲

تلفن و دورنگار: ۳۷۸۳۲۸۳۳؛ ص.پ: ۳۷۱۸۵/۳۸۵۸، کدپستی: ۳۷۱۸۵۶۴۳۹

مراکز پخش: ۱. قم، میدان شهداء، تلفن و دورنگار ۳۷۸۳۲۸۳۴

۲. تهران، خیابان انقلاب، روبروی درب دانشگاه تهران، پاساژ فروزنده

طبقه همکف، واحد ۳۱۲، تلفن: ۶۶۹۵۱۵۳۴

وب سایت: www.pub.isca.ac.ir؛ پست الکترونیک: nashr@isca.ac.ir

سرشناسه:	دانش، جواد، ۱۳۵۳-
عنوان نام‌پدیدآور:	دین و اخلاق: بررسی گونه‌های وابستگی اخلاق به دین / جواد دانش؛ تهیه پژوهش‌کننده فلسفه و کلام اسلامی.
مشخصات نشر:	قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری:	۳۴۴ ص
شابک:	۱۷۰۰۰۰ ریال: 978-600-195-138-1
وضعیت فهرست‌نویسی:	فیا
یادداشت:	کتابنامه: ص. [۳۱۵]-[۳۲۲]، همچنین به صورت زیرنویس
یادداشت:	نمایه
موضوع:	دین و اخلاق
شناسه افزوده:	دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، معاونت پژوهشی، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، پژوهش‌کننده فلسفه و کلام اسلامی

رده‌بندی کنگره: BJ۴۷/۵۲۹ ۱۳۹۲

رده‌بندی دیویی: ۲۰۵/۶۷

شماره کاتالان: ۳۴۴۸۹۷۴

فهرست

سخنی با خواننده.....	۹
مقدمه.....	۱۱

فصل اول: کلیات

۱-۱. جغرافیای بحث از رابطۀ دین و اخلاق.....	۱۵
۱-۱-۱. فرااخلاق یا اخلاق تحالیم.....	۱۶
۱-۱-۲. اخلاق دستوری یا هنجاری.....	۱۸
۱-۲. تاریخچه بحث از نسبت اخلاق و دین.....	۲۰
۱-۲-۱. نسبت دین و اخلاق در یونان.....	۲۰
۱-۲-۲. نسبت دین و اخلاق در جهان مسیحیت.....	۲۵
۱-۲-۳. نسبت دین و اخلاق در جهان اسلام.....	۴۱
۱-۳. تعریف دین و اخلاق.....	۴۷
۱-۴. انحای نسبت دین و اخلاق.....	۶۱

فصل دوم: وابستگی معناشناسانه اخلاق به دین

۲-۱. درآمد.....	۷۳
۲-۲. تقریر اولیه وابستگی مفهومی.....	۷۵

- ۲-۳. تقریر تعدیل یافته وابستگی مفهومی ۸۷
- ۲-۴. ارزیابی ۱۰۰
- ۲-۴-۱. اشکالات وارد بر تقریر نخست وابستگی مفهومی ۱۰۰
- ۲-۴-۲. اشکالات وارد بر تقریرات تعدیل یافته وابستگی مفهومی ۱۱۳

فصل سوم: وابستگی وجودشناسانه اخلاق به دین

- ۳-۱. درآمد ۱۲۱
- ۳-۲. خدا در مقام خالق اوصاف اخلاقی ۱۲۴
- ۳-۳. خدا به عنوان قانونگذار قواعد اخلاقی ۱۲۶
- ۳-۴. دلایل وابستگی ثبوتی ۱۳۲
- ۳-۴-۱. حکمت مطلق الهی ۱۳۲
- ۳-۴-۲. قدرت مطلق خداوند ۱۳۴
- ۳-۴-۳. خدا به مثابه علت العلل ۱۳۷
- ۳-۴-۴. مهرورزی نسبت به انسان ها ۱۳۸
- ۳-۴-۵. خالقیت خداوند ۱۳۹
- الف) حق مالکیت ۱۴۴
- ب) خودکشی ۱۴۶
- ج) گیاهخواری ۱۴۹
- ۳-۴-۶. قیام عرض به عرض ۱۵۲
- ۳-۴-۷. اتصاف فعل به ویژگی های متضاد ۱۵۳
- ۳-۴-۸. مالک مطلق بودن خدا ۱۶۲
- ۳-۴-۹. قبیح نبودن تکلیف بما لایطاق ۱۶۵
- ۳-۴-۱۰. وعده دروغ ۱۶۷

۱۶۸	 ۳-۵. ارزیابی
۱۶۸	 ۳-۵-۱. دلبخواهی شدن اخلاق
۱۸۱	 ۳-۵-۲. انکار خیریت خدا
۱۸۳	 ۳-۵-۳. فهم ناپذیری علیت و ترتب

فصل چهارم: وابستگی معرفت‌شناسانه اخلاق به دین

۱۸۷	 ۴-۱. درآمد
۱۹۱	 ۴-۲. توقف اخلاق به دین در مقام صدق
۱۹۱	 ۴-۲-۱. وابستگی مطلق معرفت اخلاقی به دین
۱۹۶	 ۴-۲-۲. وابستگی جزئی معرفت اخلاقی به دین
۲۰۴	 ۴-۳. توقف اخلاق به دین در مقام وجوب
۲۰۸	 ۴-۴. حاجتمندی اخلاق به دین در مقام تقید
۲۱۱	 ۴-۵. ابتدای معرفت‌شناسانه اخلاق به دین در میان مسلمانان
۲۱۸	 ۴-۶. دلایل اشاعره بر حسن و قبح شرعی افعال
۲۱۹	 ۴-۶-۱. عدم تقیید اختیار خداوند
۲۲۰	 ۴-۶-۲. عدم بداهت
۲۲۱	 ۴-۶-۳. ناسازگاری جبر با حسن و قبح عقلی
۲۲۷	 ۴-۶-۴. ادلة نقلی
۲۳۴	 ۴-۷. دلایل عدلیه بر حسن و قبح عقلی افعال
۲۳۴	 ۴-۷-۱. بداهت حسن و قبح افعال
۲۳۷	 ۴-۷-۲. لزوم انکار حسن و قبح شرعی در پی انکار حسن و قبح عقلی
۲۳۹	 ۴-۷-۳. امتناع شناخت نبوت در صورت انکار حسن و قبح عقلی
۲۴۰	 ۴-۷-۴. معرفت‌های اخلاقی خدا ناباوران

۸. دین و اخلاق

- ۴-۷-۵. لغو شدن ارسال پیامبران ۲۴۱
- ۴-۷-۶. معرفت یا جهل یکسان به تمام افعال ۲۴۱
- ۴-۷-۷. دلایل نقلی ۲۴۲
- ۴-۸. ارزیابی ۲۴۲

فصل پنجم: وابستگی روانشناسانه اخلاق به دین

- ۵-۱. درآمد ۲۵۷
- ۵-۲. تشریهای بدبینانه از ابتدای کنش اخلاقی به دین ۲۶۴
- ۵-۳. تشریهای مخالف از ابتدای کنش اخلاقی به دین ۲۶۷
- الف) نظم اخلاقی ۲۶۸
- ب) توحید خالص ۲۷۳
- ج) مشابَهت با خداوند ۲۷۴
- ۵-۳-۱. نیت عامل اخلاقی ۲۷۹
- ۵-۳-۲. استقلال عامل اخلاقی ۲۸۵
- ۵-۴. ارزیابی ۲۹۳

نتیجه ۳۰۵

کتابنامه ۳۱۵

نمایه ۳۲۳

اصطلاحات ۳۲۳

اعلام ۳۳۸

سخنی با خواننده

دین و اخلاق دو حوزه تأثیرگذار بر جوامع انسانی بوده و خواهند بود. مسلماً یکی از آموزهای مهم ادیان و از جمله اسلام اخلاق است تا جایی که قرآن هدف از بعثت پیامبران را تزکیه نفوس می‌داند و می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي يَبْعَثُ فِي الْأُمَمِينَ رُسُلًا يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَ يَزَكِّيهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلِ أَنْي خَلَلٍ مُبِينٍ: او [خدایی است] که از میان بی‌سوادان رسولی را برانگیخت تا آیاتش را در آنان بخواند و پاکشان گرداند و کتاب و حکمت را به آنان بیاموزد، گرچه آنان پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند.» (جمعه: ۲) پیامبر اعظم (ص) نیز هدف از بعثت خود را اکمال کرامت‌های اخلاقی معرفی می‌کند و می‌فرمایند: «الْمُرُوءَةُ لَا تَمُتُ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ»: همانا برای کامل کردن مکارم اخلاق برانگیخته شده‌ام. (میزان الحکمة، ج ۳، ص ۱۴۹) از این رو، با نگاهی اجمالی به کتاب‌های مقدس از جمله قرآن با آموزه‌های اخلاقی بسیاری مواجه می‌شویم.

اما نکته مهمی که در این زمینه مدت‌های مدید ذهن اندیشمندان را به خود مشغول کرده این است که این دو چه ربط و نسبتی با یکدیگر دارند. درست است که در ادیان آموزه‌های اخلاقی بسیاری وجود دارد، ولی آیا اخلاق به لحاظ عقلی و منطقی وابسته به دین است؟ آیا اخلاق بدون دین، چه

به لحاظ نظری و چه به لحاظ عملی، می‌توان داشت؟ در مقام پاسخ به چنین پرسش‌هایی است که چهارگونه رابطه و وابستگی اخلاق به دین را مطرح کرده‌اند که عبارت‌اند از: ۱. وابستگی معناشناختی ۲. وابستگی وجودشناختی ۳. وابستگی معرفت‌شناختی ۴. وابستگی روانشناختی.

برخی از این گونه‌های وابستگی در تفکر کلامی در میان مسلمانان از دیرزمان مطرح بوده است. نزاع میان اشاعره از یک سو و معتزله و عدلیه از سوی دیگر درباره حسن و قبح الهی - شرعی و حسن و قبح ذاتی - عقلی از این قبیل است که امروزه با عنوان نظریه امرالهی شناخته می‌شود.

جناب آقای دکتر جواد دانش در پژوهش پیش رو کوشیده است تا گونه‌های چهارگانه وابستگی اخلاق به دین و دلایل له و علیه آنها را به‌طور دقیق تبیین و نقد و بررسی نماید.

در پایان از دکتر جواد دانش نویسنده ارجمند این اثر، دکتر رضا اکبری ناظر علمی، حجت‌الاسلام آقای پرز، حمیدی منفرد مدیر محترم گروه فلسفه اخلاق، آقای علی اکبر علیزاده کارشناس محترم گروه و سایر عزیزانی که در به ثمر رساندن این اثر نقش داشتند تقدیر و تشکر می‌کنیم.

عارف آل‌بویه

مدیر پژوهشگاه فلسفه و کلام

مقدمه

بی تردید دین و اخلاق مهم‌ترین ساحت‌های حیات آدمی در طول تاریخ بوده‌اند. تاثیرگذار، بی‌بدیل این دو در بهروزی، آرامش‌بخشی و کمال انسان، صبغه و سابقه‌ای بهار و نزولت بدان‌ها بخشیده است، به گونه‌ای که حتی تصور زیستن در جهانی به دور از آموزه‌های دینی و اخلاقی در نظر انسان خوف‌انگیز می‌نماید. بیابانی که نه جانی در آن برافروخته‌اند، بلکه بتوان از تاریکی‌های وهم‌انگیز کشمکش‌ها و نزاع‌های بی‌پایان جست و نه نردبانی به آسمان‌ها برافراشته که شاید در پناه زندگی مؤمنانه خلاصی یافت.

اما پرسشی که در همین ابتدا سر بر می‌آورد، آن است که گذشته از نقش انکارناپذیر دین و اخلاق در حیات فردی و اجتماعی انسان، این دو، خود چه نسبتی با یکدیگر دارند؟ به بیان دیگر فارغ از آنچه در عالم خارج صورت گرفته، به لحاظ منطقی چه رابطه‌ای میان اخلاق و دین می‌توان ترسیم کرد؟ پرسشی که به گواهی تاریخ، محمل مباحث و دیدگاه‌های متنوع و بالمال پاسخ‌هایی متفاوت و گاه متعارض بوده است، به گونه‌ای که بی‌اعتنایی دین و اخلاق به یکدیگر، ابتدا و وابستگی یکی از آنها را به دیگری در پی داشته و تراحم و نزاع میان آنها به انحای مختلفی در قرون گذشته مورد نظر قرار گرفته است. آن‌چنان‌که خواهیم دید، مطابق یکی از این تلقی‌ها، اخلاق امری

وابسته و متکی به دین است. این وابستگی در قلمروهای متفاوتی قابل طرح است که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

الف) وابستگی معناشناختی اخلاق به دین: به این معنا که همه یا برخی از مفاهیم اخلاقی با ارجاع و تحویل به مفاهیم و گزاره‌های دینی قابل تعریف هستند.

ب) وابستگی وجودشناختی اخلاق به دین: در مرحله پیشین سخن از ثبوت مفهومی بود، ولی در این مرحله بحث از ثبوت مصداقی است؛ به عبارت دیگر اراده تشریع خداوند، منشأ وجودی ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی است.

ج) وابستگی معرفت‌شناختی اخلاق به دین: به این معنا که کشف و فهم گزاره‌ها یا تعبیرات اخلاقی، مسبوق به برخی باورها و معرفت‌های دینی در مرحله پیشین است.

د) وابستگی روانشناختی اخلاق به دین: در این مرحله سخن از «عمل» به میان می‌آید و مراد این است که التزام و عمل به مقتضای تعبیرات و الزامات اخلاقی متوقف بر گزاره‌های دینی است.

بنابراین معتقدان به اخلاق دینی در هریک از این وجوه در برابر کسانی قرار می‌گیرند که اساساً تعبیرات، قواعد و کنش‌های اخلاقی را خارج از قلمرو دین پنداشته و آنها را مبتنی بر فضیلت، سود یا وظیفه عقلی می‌انگارند.

در یک سوی این نسبت محتمل، ابتنا و اتکای حداکثری اخلاق به دین در هر چهار حوزه اخیر را می‌توان در نظر داشت. قرائنی که شکل‌گیری دست‌کم برخی

۱. گاه از اصطلاح «تعبیرات اخلاقی» (moral locutions) به منظور احتراز از هرگونه پیش‌داوری استفاده می‌شود، چراکه قضایای اخلاقی همراه با نوعی مصادره به مطلوب (question begging) است و احکام اخلاقی (moral judgment) نیز گاه به معنای حدس ضائب استعمال شده و در حوزه واقع کاربرد دارد.

از مفاهیم اخلاقی، انصاف گروهی از موضوعات اخلاقی به محمولاتشان، اثبات و ادراک بعضی از این تعبيرات و نهایتاً عمل به پاره‌ای الزامات اخلاقی را مرغوب نشان بی‌بدیل، لازم و کافی دین و باورهای دینی توصیف می‌کند. از سوی دیگر نیز شاهد نظریه‌هایی خواهیم بود که اخلاق را در هیچ حوزه‌ای وابسته به دین نمی‌داند و از تعریف مفاهیم اخلاقی تا عمل به احکام و الزامات اخلاقی را فارغ از دخالت دین می‌پندارد. در این میان، با تقریرهای دیگری نیز مواجه خواهیم بود که اخلاق را در یک یا برخی حوزه‌ها حاجتمند دین و در برخی دیگر مستقل از آن برمی‌شمرد.

اهمیت و ضرورت پژوهش در باب رابطه دین و اخلاق با عنایت به دو نکته آشکار خواهد بود: اولاً، دین و اخلاق، هر دو ادعای نظم و نسق بخشیدن به زندگی انسان و راجع ناهمواری‌های فراوی آنان را دارند و طبعاً رابطه خود آنها با یکدیگر، تقدم و تأخر، چه‌بسا، ایتسای یکی از آن دو به دیگری برای انسان حائز اهمیت خواهد بود. ثانیاً، داوری نهایی در مورد دینی یا سکولار بودن اخلاق، بی‌شک، بر کسب فرد و اجتماعی انسان‌ها نیز تأثیرگذار خواهد بود؛ برای مثال پذیرش نظام اخلاقی‌ای که بارهای خود را به گونه‌ای حداکثری وابسته به شرع می‌پندارد و لذا هیچ گونه درمیابایی عقلانی را بر نمی‌تابد و حتی می‌تواند برخلاف فهم عقلانی و عام بشری سامان یابد، راهی متفاوت از نظام‌های اخلاقی متلائم با خرد انسانی پیش روی افراد می‌گذارد؛ به‌دیگر سخن عامل اخلاقی‌ای که اخلاق را به‌طور فربه‌ی و امدار دین می‌انگارد، به‌هنگام فقدان اوامر و نواهی شارع و عدم دسترسی به مفاهیم و گزاره‌های دینی، نه تنها انگیزه‌ای در التزام به برخی گزاره‌ها و الزامات اخلاقی نخواهد داشت، بلکه اساساً چنین الزاماتی را پیش روی خود نخواهد دید، چراکه کشف و فهم بسیاری از گزاره‌های اخلاقی برای او نامقدور بوده و

اصلاً ثبوت اوصاف اخلاقی در افعال و بالاتر از آن، تعریف‌پذیری مفاهیم اخلاقی در چنین حالتی امکان‌ناپذیر است. ثالثاً، از منظر تئوریک نیز فحص و بحث بر ترابط دین و اخلاق، برخی مباحث مهم در فلسفه دین را متأثر از خود خواهد کرد؛ برای مثال اگر اخلاق مٔکی به دین انگاشته شود، بی‌تردید، افعال الهی مظهر عدل و مهربانی و در هر حال، خوبی و درستی خواهند بود و بدین ترتیب، مجالی برای پرسش از چرایی رخداد ضرور باقی نخواهد ماند. اما اگر اخلاق، امری مستقل از آموزه‌های دینی تلقی شود و بالمآل کنش‌های الهی ذیل احکام اخلاقی مندرج شوند، آن هنگام است که گریزی از مسائلی چون «مسئله شر» نخواهیم داشت.

در این نوشتار، انحای محتمل ابتدای اخلاق به دین در هر یک از چهار حوزه تعریف، ثبوت، اثبات و انگیزش و نیز اشکال و ادکۀ هر یک از آنها بررسی و ارزیابی خواهد شد. همچنین سعی می‌شود که دامنه تحقیق در کنار اندیشه‌های اسلامی، رهیافت‌های سیاسی را نیز دربرگیرد.

در پایان، لازم می‌بینم که از اساتید ارجمند آقایان مصطفی ملکیان، محمد لگنهاوسن و به‌خصوص دکتر محسن جوادی که رحمت‌های گاه و بی‌گاهم را صبورانه تحمل کرده و مرا چون همیشه رهین منت خویش نرودند، حجة الاسلام و المسلمین جناب آقای علیرضا آل‌بویه مدیر محترم پژوهشکده فلسفه و کلام اسلامی که زمینه این پژوهش را در پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی فراهم آوردند و نیز همسر فرهیخته‌ام که ملالت همراهی‌ام را به جان خریده و صبورانه در انجام این پژوهش یاری‌ام کردند، صمیمانه سپاسگزار باشم.